

ნანა ხაზარაძე

ჯავახოსის ქვეყანა

დევი ბერძენიშვილმა განგების მიერ მისთვის ბოძებული ამქვეყნიური სიცოცხლის 74 წელი ღირსეულად განვლო. ურთულეს კვლევა-ძიებათა შედეგად საოცარი სამყარო შექმნა, რომელიც ახალი არაერთი ვარაუდით, მიგნებით, თვალსაზრისითაა აღსავსე.

დევი ბერძენიშვილმა ქართველთა განსახლების ყველა ძირძველი მხარის თავგადასავალი სრულყოფილად იცოდა. ფეხით მოიარა ქვემო ქართლი, სამცხე, ჯავახეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, ტაო-კლარჯეთი...

ვაჟას მინდიასავით ხეთა ფოთლების შრიალის ენაც იცოდა და ალპიური მინდვრის ყვავილებისაც; მთების, გზების, ბილიკების, გზაჯვარედინების, ნაკადულებისა და მდინარეების ენასაც გულისყურით უსმენდა, თიბათვის მზესაც ესაუბრებოდა და მისი მყუდრო ბინის აივანზე ამოსულ და მის მიერვე სათუთად მოვლილ ვაზსაც. როდესაც დევის ნააზრევს ეცნობი, უნებურად ისეთი შთაბეჭდილება გექმნება, რომ ჩვენი ქვეყნის ნასახლარები, ნასოფლარები, ნასაყდრალეები, ნაციხურ-ნაქალაქარები გრძნობდნენ თუ როგორი გატაცებით უყვარდა მას მრავალჭირგამოვლილი სამშობლო და ამიტომაც გულის კარს ფართოდ უღებდნენ, საიდუმლოს უშურველად ანდობდნენ! დევის ასომთავრული და ნუსხური დამწერლობებით შესრულებული წარწერების ამოკითხვაც ხელეწიფებოდა და „მუნჯი“ ქვების ენაც ესმოდა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ ანდრია პირველწოდებულის ცხოვრებისა და საქართველოში მისი ნაკვალევის შესწავლის პატივი, უწმინდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, ილია II-ის ლოცვა კურთხევით, სწორედ დევი ბერძენიშვილს ერგო.

შემთხვევითი არაა, რომ დევი ბერძენიშვილის მდიდარ სამეცნიერო მემკვიდრეობაში ჯავახოსის ქვეყნის საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემატიკას სრულიად განსაკუთრებული ადგილი უკავია. ტრაგიკული ფაქტებითა და მოვლენებით გაჯერებული ამ ძირძველი ქართული მხარის ისტორია, მხარისა, რომელსაც მავანნი და მავანნი ძველადაც და ახლაც გამუდმებით გვეცილებიან, დევის შთაგონებისა და აღტაცების უშრეტი წყარო იყო.

რად ღირს თუგინდ, 2000 წელს გამოქვეყნებული მისი წიგნის „ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევის“ შესავლის შემდეგი სტრიქონები: „ჯავახეთი ჩვენი ქვეყნის ერთ-ერთი უძველესი და სრულიად გამორჩეული, განუმეორებელი ხიბლის მქონე კუთხეა. ამ მხარეში პირველად ყოფნისასაც გრძნობ მის განსაკუთრებულ არქაულობას და მონუმენტურობას. მრავალფეროვანია და მოულოდნელად განსხვავებული მისი ლანდშაფტი: გრანდიოზული მთების ჟანგმოკიდებული, უშველებელი ლოდებით მოფენილი ფერდები; ღრმა და მოძრავი კანიონები; გამწვანებული ხეობები და მნახველისათვის სრულიად მოულოდნელი ახალქალაქის ზეგნის სისწორე-სიშიშვლე. ეს ყველაფერი კონტრასტულ შეგრძნებებს ბადებს, რაც გამთლიანებულია „ბიბლიურ“ და არქაულობის განცდამი.

ზეგანზე მოხვედრისას უჩვეულო განცდა გაქვს, თითქოს დედამიწის კიდეზე ხარ. აქ მთის მწვერვალებს მიახლოებული, ადამიანი თავისუფლად გრძნობს თავს. ეს მონუმენტური პეიზაჟი კი არ გრთუუნავს, არამედ გამაგრებს, შეუბოროკავი სუნთქვის საშუალებას იძლევა.

ზეგანზე მოგზაურობისას კიდევ ერთი ძალიან ცოცხალი, მუდამ თანმდევი გრძნობა გიპყრობს ახლა უკვე მწვანე ფერის ნაკლებობა. მოსხლეტილ სიბრტყეზე მიმოფანტული ტბებია. თითქოს უძრავად მოედინება ფარავნისწყალი, სოფლები შორი-შორსაა გაფანტული. აქა-იქ ამოზიდული მწვერვალები ჩარჩოსავით ევლება პლატოს და მეტად უსვამს ხაზს მის სისწორე-გამლილობას. წარმოსახვით ყოველივე ეს მთვარის პეიზაჟს მოგვაგონებს. ზეგნის კიდესთან მიახლოებისას სრულიად განსხვავებული ხედი იშლება: ახლა უკვე მწვანეში ჩაფლული, მიხვეულ-მოხვეული და მჭიდროდ დასახლებული მტკვრის ხეობა. ასეთი უჩვეულო და მრავალსახოვანია ჯავახური ლანდშაფტი. ასეთივეა მისი ხუროთმოძღვრება: კონტრასტზე აგებული, მონუმენტური, მთებივით მყარი და მკვრივი ისიც ამ საოცარი გარემოს განუყოფელი ნაწილია“.

ჯავახეთის ასეთ შთამბეჭდავ და პოეტურ აღწერას ვერც ერთი ისტორიკოსის, გეოგრაფოსის, ეთნოგრაფის, ფილოლოგის, ფოლკლორისტის თუ მოგზაურის ჩანაწერებში ვერ იპოვნით. ეს დევი ბერძენიშვილის განუმეორებელი ხელწერაა! და თუ ამასთან ერთად, იმ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ ჯავახეთის საისტორიო გეოგრაფიის, ისტორიისა თუ კულტურის ისტორიის პრობლემატიკის კვლევისას იგი ჯავახეთის ტერიტორიაზე ჩატარებული

არქეოლოგიური კვლევა-ძიებების შედეგად მოპოვებული მასალის, სხვადასხვაენოვანი, სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა ხასიათის წერილობითი წყაროების ჩვენებათა, ტოპო-ეთნონიმიკის მონაცემთა, ზოგადი და სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურის გამოწვლილვით ანალიზს ეფუძნებოდა, გასაკვირი არ უნდა იყოს, რომ სწორედ მან ჯავახოსის ქვეყნის საისტორიო გეოგრაფიისა და, საერთოდ, ისტორიის მანამდე უცნობი არაერთი ასპექტი პირველმა გაგვაცნო, არაერთ მანამდე სადისკუსიო საკითხს ახალი შუქი მოჰფინა.

დევი ბერძენიშვილმა ჯერ კიდევ 1975 წელს გამოქვეყნებულ სოლიდურ გამოკვლევაში: „ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები“ სრულყოფილად წარმოაჩინა საკუთარი თვალსაზრისი საუკუნეთა მანძილზე ჯავახეთის საზღვრების ცვალებადობის ისტორიის შესახებ და ამ ურთულესი პროცესის მიზეზთა ახსნაც შემოგვთავაზა. ავტორის თანახმად, ფიზიკურ-გეოგრაფიული ჯავახეთი ის ქართული მხარეა, რომელსაც სამხრეთიდან ნიალისყურე საზღვრავდა, აღმოსავლეთიდან სამსრისა და გულთოვლისა, ჩრდილოეთიდან შარვაშეთის ქედები, ხოლო დასავლეთიდან მტკვრის მარცხენა სანაპირო, სადაც სამცხისა და ჯავახეთის საზღვარი წყალგამყოფ მთებზე გადიოდა, რომლებიც „სამცხის ხევებს ჩრდილოეთით უქცევდა პირს, ხოლო ჯავახეთისას სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და აღმოსავლეთით“.

ერთი მხრით, ჟამთააღმწერლის თხზულებისა და, მეორე მხრით, ლეონტი მროველის იმ ცნობილი პასაჟის ანალიზის საფუძველზე, რომლის თანახმადაც, „მცხეთოსმა ჯავახოსს მისცა ფანავრითგან ვიდრე თავადმდე მტკვრისა და ამან ჯავახოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსაც მაშინ ერქუა ქაჯთა ქალაქი, ხოლო აწ ჰქვიან ჰური“, დევი ბერძენიშვილმა უმნიშვნელოვანესი დასკვნა გამოიტანა. იგი წერს: „საინტერესოა, რომ ამ პირველსავე ცნობაში ზოგადად არის დასახელებული ქვეყნის თავი და ბოლო, რომელიც ჯავახოსს ერგო, აქ კოლა და არტანიც იგულისხმება, თუმცა ავტორი მათ ჯერ არ ახსენებს. აქვე ჩანს, რომ კოლა-არტანი ჯავახოსს მოკიდებული ქვეყნებია, მისი უპირატესობით გაერთიანებული, რადგან არც კოლას, არც არტანს მამამთავარი საკუთარი არ გააჩნიათ და ჯავახოსის სამფლობელოში შედიან. ჯავახოსი აშენებს წუნდას და ქაჯთა ქალაქს არტანში, კოლას კი ასეთი ცენტრი არ უჩანს. გამოდის,

დაასკვნის ავტორი, – რომ იგი არტანის ცენტრს ემორჩილება. ჯავახეთი-არტან-კოლა, თითქოს ასეთია იერარქიული რიგი ამ ქვეყნებისა, რაც ქართლ-მცხეთასთან

პოლიტიკური და ეკონომიკურ-გეოგრაფიული სიახლოვის პირდაპირი ასახვა უნდა იყოს“.

დევი ბერძენიშვილის ზემომოყვანილი თვალსაზრისის მნიშვნელობა განუზომლად დიდია. იგი სამხრეთის მიმართულებით ჯავახეთის კუთვნილი ტერიტორიის უძველესი საზღვრის მეცნიერული რეკონსტრუქციისთვისაცაა ღირებული და, რაც არანაკლებ საყურადღებოა, ურარტულ ლურსმულ ერთადერთ წარწერაში მოხსენიებულ ზაბახასთან ჯავახეთის იდენტიფიკაციისა და ზაბახაელების ეთნოკულტურული კუთვნილების, ათწლეულების მანძილზე სადისკუსიო საკითხის, საბოლოო გადაწყვეტისთვისაც.

დევი ბერძენიშვილმა ახალი არგუმენტებით დაასაბუთა, რომ ჯავახეთი ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებისთანავე, ქართლის ადმინისტრაციული ერთეული საერისთავო იყო, რომელსაც სათავეში ერისთავები ედგნენ. საზაფხულო იალაღებით ამ მხარის სიმდიდრემ იმთავითვე განაპირობა, რომ მას სამეფო დომენის ფუნქცია შეესრულებინა. ავტორი, ბუნებრივია, ჯავახეთის ძველ ადმინისტრაციულ და სასულიერო ცენტრების საკითხსაც ეხებოდა, კერძოდ, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე განლაგებულ წუნდას და საეპარქიო ცენტრებს კუმურდოსა და წყაროსთავს, რომელთა არქიეპისკოპოსები უკვე დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების მონაწილეთა შორის არიან მოხსენიებული.

ჯავახეთის საისტორიო გეოგრაფიის სრულყოფილი წარმოჩენის მიზნით, დევი ბერძენიშვილი ე.წ. „ზემო“ და „ქვემო“ ჯავახეთის საზღვრების ლოკალიზაციის საკითხებსაც მისთვის ჩვეული სკრუპულოზურობით იკვლევდა. მისი თვალსაზრისით, ტერმინით „ზემო ჯავახეთი“ აღინიშნებოდა ტერიტორია „ფარავანიდან მტკვრამდე“, ანუ ახალქალაქის პლატო, ხოლო „ქვემოთი“ – ქალაქ წუნდას შემცველი, მდინარე მტკვრის კანიონი, ამ მდინარის მარცხენა სანაპიროზე. ჯავახეთში ჩატარებული ექსპედიციების შედეგად მოპოვებული მასალისა და აქ არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლის საფუძველზე დევი ბერძენიშვილმა ადრეფეოდალური ხანის ჯავახეთის მიკროერთეულები და მათი ცენტრებიც გამოავლინა. ქართული ისტორიოგრაფია ამ მხრივაც არაერთი ახალი ძიების შედეგებით გაამდიდრა. ამგვარ ერთეულებად მკვლევარი ნიალისყურს, ბუზმარეთს, შალოშეთის ველს, ისევე როგორც მდინარე მტკვრისა და ფარავნისწყლის კანიონებს მიიჩნევდა, რომლებიც მისი აზრით, წუნდასა და ხერთვისს ექვემდებარებოდნენ.

მეცნიერის თვალსაზრისით, ზემო ჯავახეთის გეომორფოლოგიურ თვისებათა გამო, ზემოდასახელებული მიკროერთეულები ზეგანზე, მცირე და დიდ ტბებთან, ან ბორცვებით შემოფარგლულ ხეობებში ყალიბდებოდნენ (მხედვალობაშია: ტაბაწყური, ფარავანი, სადამო, კარწახი...).

დევი ბერძენიშვილმა სპეციალური კვლევა-ძიება ჩაატარა ჯავახეთის ციხე-სიმაგრეების ისტორიის წარმოსაჩენადაც, რაც ამ მხარის საისტორიო გეოგრაფიის შესწავლის თვალსაზრისით ასევე მნიშვნელოვანია. უპირველეს ყოვლისა, მან ყურადღება მიაქცია ახ.წ. IV ს-ის ცნობილი გეოგრაფოსის კასტორიუსის მიერ შედგენილ რუკაზე დატანილ ტოპონიმ „აბულს“, რომელიც მისი ვარაუდით, მნიშვნელოვან მაგისტრალზე მდებარე, ზემო ჯავახეთის მთავარი ცენტრი უნდა ყოფილიყო. ამგვარი დასკვნის საფუძველს მას ამ ციტადელის ზომები და დაგეგმარების საკმაოდ რთული სისტემა აძლევდა. მეცნიერის მხედველობის არეს არც ზემო ჯავახეთის შედარებით მცირე მასშტაბების სიმაგრეები გამორჩენია, სადაც, მისი აზრით, მოსახლეობა თავს ხშირი შემოსევების დროს აფარებდა. ავტორის ყურადღება იმ გარემოებაზეც მიიქცია, რომ ზემო ჯავახეთში ადგილობრივ მმართველთა ადრეფეოდალური ხანის რეზიდენციები, ქვემო ჯავახეთიდან განსხვავებით, არ დასტურდება, სადაც ამ ფუნქციას ხერთვისის, თმოგვის, ტოლოშის, კოხტას და სხვა ციხე-სიმაგრეები ასრულებდნენ. ზემო და ქვემო ჯავახეთს შორის არსებულ ამ განსხვავებას მეცნიერი, სავსებით არგუმენტირებულად, ჯავახეთის ამ ორი მხარის ბუნებრივი პირობებითა და მეურნეობის სხვადასხვა ფორმის არსებობით ხსნიდა.

წერილობითი წყაროებისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების მონაცემთა ანალიზის საფუძველზე მკვლევარი სპეციალურად მსჯელობს X ს-ის ჯავახეთზე როგორც „აფხაზთა და ქართველთა“ დომენზე, რომელსაც ერისთავები მართავდნენ. მან ერისთავთა სახელებიც მოიძია: ზვია, ფარსმანი, თმოგველი და სხვა.

დევი ბერძენიშვილმა ისიც უჩვენა, თუ X საუკუნიდან როგორ ჩაენაცვლა ქვემო ჯავახეთის უძველეს ადმინისტრაციულ ცენტრს, წუნდას თმოგვის ციხე.

მეცნიერმა XI ს-დან ახალქალაქის აღზევების მიზეზების ისტორიაც სპეციალურად შეისწავლა. ამ ქალაქის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებათა შედეგად აღმოჩენილი ისტორიული რეალიების, წერილობითი წყაროებისა და დღემდე შემორჩენილი ხუროთმოძღვრების ძეგლების ასევე გამოწვლილვითი ანალიზის შედეგად, იმ საყურადღებო დასკვნამდე მივიდა, რომ XI-XIII საუკუნეები

ამ ქალაქის მანამდე არნახული აყვავების ხანა იყო, ინტენსიურად მიმდინარეობდა გზების, ხიდების, ეკლესია-მონასტრების, ქარვასლების, კლდეში ნაკვეთი ანსამბლების მშენებლობა. დღევანდელი (X-XI სს.), ღრტილაში (XI ს.), ბოჭანოში (XI-XII სს.), ვარძიაში (XII-XIII სს.), ალასტანში (XIII-XIV სს.) ქართველ მეფეთა და უფლისწულთა რეზიდენციები ფუნქციონირებდა.

ისტორიული განვითარების შემდგომ ეტაპზე ზემო და ქვემო ჯავახეთის საისტორიო გეოგრაფიის სრული სურათის რეკონსტრუქციის მიზნით, დევი ბერძენიშვილმა სპეციალური კვლევა-ძიება თმოგველთა და თორელთა, ორი დიდი ფეოდალური საგვარეულოს ისტორიის შესწავლის მიმართულებითაც ჩაატარა. არანაკლები სიღრმით წარმოაჩინა მან ჯავახეთის XIII-XVI საუკუნეების საზღვრებიც, როდესაც XIII ს-ის ბოლოდან, სამცხის საათაბაგოს დამოუკიდებელ სამთავროდ გამოცხადებასთან დაკავშირებით, ჯავახეთის ძველი საზღვრები დაირღვა, მისი კუთვნილი ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი შემცირდა, XV ს-ში სამცხის ათაბაგთა (ჯაყელების) მცდელობით, სულაც მათ მფლობელობაში გადავიდა და ბოლოს, XVI ს-ში, ოსმალეთის იმპერიის ხელში აღმოჩნდა.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მონაცემთა ურთიერთშეჯერების გზით, დევი ბერძენიშვილმა ისიც დაადგინა, რომ XVI ს-ის ბოლო მეოთხედში ჯავახეთის შიდაადმინისტრაციული საზღვრები, ძირითადად, ტრადიციულს იმეორებდა: ჯავახეთი ხერთვისისა და ახალქალაქის სანჯაყებად იყოფოდა და თითოეული მათგანი სამ-სამ მიკროერთეულს აერთიანებდა.

ჯავახეთის საისტორიო გეოგრაფიის შესწავლაში დევი ბერძენიშვილის მიერ შეტანილი წვლილი, რომლის მხოლოდ ზოგიერთი ასპექტის წარმოდგენას შევეცადე, ფასდაუდებელია. ასეთივეა მისი პოლემიკური ხასიათის ნაშრომებიც, რომლებიც მან მავანთა და მავანთა მიერ ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიისა თუ ისტორიის ფალსიფიკაციის საპასუხოდ შექმნა. მხედველობაში მაქვს 1998 წელს ჟურნალ „არტანუჯში“ და 2004 წელს „ანალებში“ (№ 1) გამოქვეყნებული მისი ბრწყინვალე სამეცნიერო პუბლიკაციები: „ახალქალაქი ჯავახეთისა“ და „ისტორიის მეცნობილი გზები“. ეს ნაშრომები ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის კომისიის და ისტორიის, ეთნოლოგიისა და რელიგიის შესწავლისა და პრო-

პაგანდის სამეცნიერო ცენტრის მიერ გამოქვეყნებულმა კრებულმა: „Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии“ კიდევ ერთხელ შეგვახსენა.

რაოდენ სამწუხარო და გულსატკენია, რომ დევი ბერძენიშვილი ვერც მისი სტატიით დამშვენებული, 2009 წელს გამოქვეყნებული, ზემოთ მოხსენიებული კრებულის, ვერც ტაო-კლარჯეთში მისი ხელმძღვანელობით ჩატარებული უკანასკნელი ექსპედიციის დღიურებისა და ჩანაწერების გამოქვეყნებას მოესწრო და ვერც 2014 წლის 20 ნოემბერს თავის საიბილეო თარიღს, დაბადების 80 წლისთავს. ექვსი წელი გვაშორებს 2008 წლის იმ საბედისწერო აგვისტოს თვეს, როდესაც ჩვენი დიდი წინაპრების წმინდა მიწაზე – ტაო-კლარჯეთში დევი ბერძენიშვილი აღესრულა. თუმცა, მჯერა, რომ დევის ამქვეყნიური სიცოცხლე უსასრულოდ გაგრძელდება, რადგან ყოველმხრივ გამორჩეული მისი სამეცნიერო მემკვიდრეობა დღევანდელ თაობებსაც და მომავალსაც მარადიულ ღირებულებებს აზიარებს.

